

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ЧЕРНІВЕЦЬКО-ХОТИНСЬКА ЄПАРХІЯ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ

Ігор Петрович ВОЗНИЙ

**БІБЛІЙНА
АРХЕОЛОГІЯ**
підручник

Чернівецький національний університет
Чернівці
2020

УДК 27-23:904

Друкується з благословення
Високопресвященішого Германа, архієпископа Чернівецького та Хотинського,
за ухвалою вченої ради філософсько-теологічного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 11 від 25 червня 2020 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

Димитрій (Рудюк) – доктор церковно-історичних наук, голова Інституту церковної історії Православної Церкви України, професор Львівської православної богословської академії, митрополит Львівський і Сокальський

Шкрібляк Микола Васильович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедрою культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Щербань Микола Володимирович – кандидат наук з богослов'я, кандидат історичних наук, доцент, закафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Возний І. П.

Біблійна археологія. 2-ге вид. доповнене і перероблене / І. П. Возний. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2020. – 640 с.

ISBN

У підручнику здійснено комплексний історико-богословський аналіз наукових поглядів і підходів до вивчення й узагальнення археологічних досягнень в дослідженнях Палестини та прилеглих територій. порушено низку питань, що увиразнюють специфіку та наукові результати сучасного археологічного дискурсу щодо нових знахідок на цих землях від найдавніших часів до Міланського едикту 313 року від Р. Х. у відповідності до свідчень писемних джерел, передусім Святого Письма.

Виклад теоретично-навчального матеріалу інтенсифіковано значною кількістю ілюстрацій, карт, таблиць, іменних та географічних покажчиків і списком рекомендованої літератури.

Для викладачів та здобувачів вищої богословської освіти, а також гуманітарних спеціальностей ЗВО й усіх, хто цікавиться актуальними проблемами біблійної археології.

УДК 27-23:904

Виходить завдяки фінансовій підтримці вірних Чернівецько-Хотинської єпархії Православної Церкви України

© Возний І. П. 2020

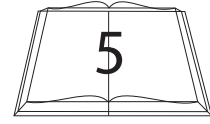
© Чернівецький національний університет, 2020

ISBN

ЗМІСТ

ВСТУП	5
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	10
Частина I СТАРИЙ ЗАВІТ	11
Глава 1. БІБЛІЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ СВЯТОЇ ЗЕМЛІ	13
1. Археологія як наука	13
2. Біблійна археологія як самостійна дисципліна	25
3. Етапи історії біблійної археології	30
4. Історична географія та характер археологічних пам'яток Палестини	62
Глава 2. АРХЕОЛОГІЯ БІБЛІЙНИХ КРАЇН КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ТА ХАЛКОЛІТУ	73
1. Найдавніше минуле Палестини: палеоліт, мезоліт	73
2. Мезоліт Палестини. Натуфійська культура	99
3. Докерамічний неоліт Палестини	113
4. Керамічний неоліт	130
5. Енеоліт Палестини	147
Глава 3. БІБЛІЙНІ КРАЇНИ В ЕПОХУ БРОНЗИ	167
1. Протоміський та міський періоди ранньої бронзи (3300–2300 рр. до Р. Х.)	167
2. Початок середнього бронзового віку. Аморейський період (2300 – 2000 рр. до Р. Х.)	198
3. Епоха патріархів у період середнього бронзового віку (2000–1750 рр. до Р. Х.)	205
4. Фаза III середнього бронзового віку (1750–1550 рр. до Р. Х.)	218
5. Період пізньої бронзи. Єгипетський полон та вихід (1550–1200 рр. до Р. Х.)	223
Глава 4. ПОЧАТОК РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ. ЕПОХА СУДДІВ (кінець XIII – кінець XI ст. до Р. Х.)	247
1. Загальна характеристика і періодизація ранньої залізної доби Палестини	247
2. Народи моря. Філістимляни	252
3. Розселення, матеріальна, духовна культури та побут давніх ізраїльтян у Палестині	263
4. Пам'ятки ханаанців та їхніх сусідів в епоху Суддів	275

Глава 5. ІЗРАЇЛЬСЬКА ДЕРЖАВА ПЕРІОДУ ЄДИНОГО ЦАРСТВА (кінець XI – кінець X ст. до Р. Х.)	283
1. Політична ситуація в Палестині на рубежі II–I тис. до Р. Х.	283
2. Правління Саула	285
3. Правління Давида (1000–965 рр. до Р. Х.)	288
4. Будівельна діяльність царя Соломона	294
5. Господарство, побут та духовна культура давніх юдеїв	303
Глава 6. ПЕРІОД РОЗДІЛЕНИХ ЦАРСТВ	331
1. Причини поділу єдиного царства	331
2. Царство Ізраїль	334
3. Південне царство – Юдея	346
4. Падіння єврейських царств	378
Глава 7. ПАЛЕСТИНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПІД ЧАС ВАВИЛОНСЬКОГО ПОЛОНУ ТА В ЕЛЛІНІСТИЧНУ ДОБУ	391
1. Палестина в період вавилонського полону (598–537 рр. до Р. Х.) VI–IV ст. до Р. Х.	391
2. Юдея у складі Ахеменідської держави (537–332 рр. до Р. Х.)	397
3. Палестина в елліністичну епоху	406
4. Правління Хасмонейв	420
5. Відкриття старозавітних манускриптів	433
Частина II. НОВИЙ ЗАВІТ	439
АРХЕОЛОГІЯ І НОВИЙ ЗАВІТ	441
1. Ірод Великий – знаменитий зодчий	441
2. Археологія та Євангельська традиція	470
3. Поширення християнської церкви в світлі археологічних досліджень	498
4. Перші християнські Церкви в Європі	513
5. Новітні археологічні артефакти життя і побуту в біблійних країнах періоду раннього християнства	526
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	537
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	545
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	547
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	555
КОМЕНТАРІ	567
ЛІТЕРАТУРА	633

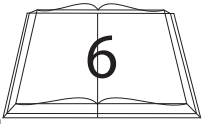
ВСТУП

Осягнення історії, розкриття і осмислення важкого шляху роду людського з його злетами і падіннями, великими зверненнями і нещадною руйнацією, високими прозріннями і якнайглибшими помилками – невід’ємна частина і найважливіша умова культурного, і найперше духовного, розвитку. Вкрай необхідне воно і під час вивчення богослов’я, що вимагає істинного проникнення у всі справи людські, оцінки їх позитивних і трагічних уроків, а головне – в духовну сферу людського існування, найскладнішу і найтоншу. Особлива увага при цьому мала б бути надана історії тих країн і народів, з якими безпосередньо пов’язане Святе Письмо, його оповідання, змальовані події, а також сприйняття і дія на долі світу та людства.

Під час реконструкції історії біблійних часів ми стикаємося з багатьма періодами, які зовсім не відображені в наявних писемних джерелах. Щоб достеменно зрозуміти характер цих етапів і ввести біблійні тексти в загальний контекст історії Стародавнього світу, нам не залишається нічого іншого, як вдатися до допомоги археології. Завдяки археологічним дослідженням останнього століття став реальним детальний виклад історії стародавньої близькосхідної цивілізації, складовою частиною якої є й історія біблійних країн. Біблійний археолог вивчає результати розкопок, сподіваючись здобути з них відомості, які б пролили хоч якесь – нехай відбите або вкрай тьмяне – світло на події, описані у Святому Письмі.

Головне, однак, полягає в тому, що біблійна археологія підтверджує історичність, точність та істинність інформації про різних осіб, народів і події, яку передають нам автори. Завдяки археологічним знахідкам соціальні, релігійні, історичні аспекти в долях народів Близького Сходу можливо зрозуміти нині набагато краще.

Питання біблійної археології вивчало чимало зарубіжних науковців, які здійснювали систематичні археологічні розвідки в Палестині з початку другої половини XIX ст. Конкретніше про них йтиметься в тексті запропонованої праці. Зокрема привертають увагу масштабні дослідження американського схода-

знавця Вільяма Олбрайта¹, його послідовників учених Ернеста Райта^{II}, Нельсона Глюка^{III} та інших, які підтвердили точність біблійних описів багатьох подій. Тоді у світ вийшла низка цікавих наукових розробок як іноземними мовами, так і в перекладі російською. Це праці відомих асирологів Ф. Деліча^{IV}, А. Г. Сейса^V, візантолога Ш. Діля^{VI}, орієнталіста С. Мунка^{VII}.¹

Активно здійснювали археологічні розвідки та аналітично осмислювали відкриті західними пошуковцями артефакти у світлі біблійного тексту та давніх писемних джерел члени Російського Імператорського православного палестинського товариства та Російського археологічного інституту в Константинополі².

У радянські часи ні археологи, ні церковні вчені не проводили дослідження на території Палестини, оскільки це суперечило ідеологічним настановам комуністичної партії. Трапляються тільки окремі повідомлення про нові знахідки на території Біблійних країн, що пов'язано з обмеженим доступом до західних джерел³. Однак, починаючи з 1960-х рр., науковці активно включилися у перекладацьку діяльність, популяризуючи праці західних авторів⁴.

У ХХІ ст. західні археологи продовжують наполегливо вивчати біблійні старожитності на території Палестини і суміжних територій, використовуючи комп-

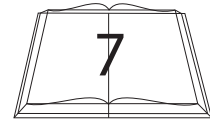
1. Деліч Ф. *Библия и Вавилон* / Фридрих Деліч [пер. с нем.] – М.: Книга по Требованию, 2012. – 132 с.; Диль Ш. *По берегам Средиземного моря* / Шарль Диль [пер. с франц. О. Анненковой] – М.: Издание М. и С. Сабашиниковых, 1915. – 316 с.; Мунк С. *Еврейские древности* / Соломон Мунк [пер. с франц.] – М.: Книга по Требованию, 2011. – 301 с.; Роулинсон Г. *Библия и наука: Историческое разъяснение к Ветхому Завету* / Генри Роулинсон [пер. с англ.] – СПб., 1899. – 134 с.; Сейс А. Г. *Свидетельство древних памятников о достоверности св. Писания* / Арчибальд Генри Сейс [пер. с англ.] / *Православное обозрение*. – 1888. – № 3. – С. 535-562; Тристрам Г. *Восточные обычаи в библейских странах* / Генри Тристрам [пер. с англ. В. Н. Аничкова.] – СПб.: Типография В. Ф. Кирибаума, 1900. – 146 с.

2. Иероним (Досовский), архим. *Библейская археология*. – СПб., 1884; он же. *Из исследований о новейших раскопках в Палестине* / Русский Паломник, – 1912. – № 19-20; Кондаков Н. *Археологические путешествия по Сирии и Палестине*. – СПб.: Изд-во Имп. Акад. наук, 1904. – 391 с.; Полянский Е. Я. *Краткое историческое обозрение Палестины и библейских древностей* / *Православный собеседник*. – 1915. – № 4. – С. 6-10; Троицкий И. Г. *Силоамская надпись* / *Христианское чтение*. – 1887. – № 7-8. – С. 161-176; он же. *Вновь открытая Гезерская надпись* / *Христианское чтение*. – 1899. – № 3. – С. 566-572; он же. *Библейская археология*. – СПб., 1913. – 477 с.; Троицкий С. *Новейшие открытия в области библейской истории* / *Странник*. – 1910. – № 2. – С. 244-248; Фартусов В. Д. *Планы и фасады Ноева Ковчега, Скинни Моисеевой, первого и второго Иерусалимского храмов и дворца Соломона*. – М., 1909. – 46 с.; Якимов Н. С. *Вавилонские и ассирийские памятники клинообразного письма и ветхозаветные священные книги* / *Христианское чтение*. – 1884. – № 3-4. – С. 532-552; он же. *Опыт соглашения библейских свидетельств с показаниями памятников клинообразных писем* / *Христианское чтение*. – 1884. – № 7-8. – С. 21-62.

3. Амузин И. Д., Гельшер М. Л. *Надпись из Мецад Хашавяху* / *ВДИ*. – 1963. – № 3 (85). – С. 118-125; он же. *Раскопки у Мертвого моря*. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 271 с.; он же. *Рукописи Мертвого моря* / *Отв. ред. С. И. Ковалев* – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 272 с.; Крачковская Л. *Новые археологические открытия в Заиордании* / *ВДИ*. – 1946. – № 4 (18). – С. 120-126; Нильсен Д. *Библейская религия в свете новейших археологических раскопок* / *ВДИ*. – 1937. – № 1 (1). – С. 94-113; Крывелев И. А. *Раскопки в «библейских» странах*. – М.: Советская Россия, 1965. – 312 с.

4. Церен Э. *Библейские холмы* / *Пер. с нем. Н. В. Шафранской* – М.: Правда, 1986. – 480 с.; Вулли Л. *Ур халдеев* / *Леонард Вулли* [пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона]. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 252 с.

лексний підхід. Їхні розвідки привели до значних відкриттів, які пролили світло на цілу низку проблем, пов'язаних з об'єктивним аналізом історичних подій, згаданих у Святому Письмі.

У Росії, як і раніше, церковні та світські дослідники позбавлені можливості виконувати самостійні розкопки на теренах Палестини, але уже не з ідеологічних, а з економічних причин. Проте вони почали розробляти аналітичний і теоретичний напрямки досліджень, які у наш час набувають особливого значення та цінності. У зв'язку з появою доступу до зарубіжних джерел збільшилася кількість видань перекладів праць провідних західних науковців¹.

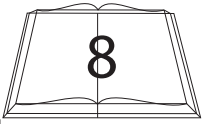
У цей час з'являються й узагальнюючі праці російських науковців, присвячені не стільки питанням біблійної археології, тобто вивченню артефактів у зв'язку з повідомленнями біблійної історії, скільки загальній проблематиці археології країн біблійного ареалу². Вони мають за мету відновити історичний, релігійний, культурний і політичний контекст подій, викладених у Святому Письмі Старого і Нового Завіту, на основі речових джерел, які виявляють на території біблійних країн.

У дореволюційній Україні проблемами історії й археології Біблійних країн займалися, в основному, представники духовенства, які могли співпрацювати з

1. Анати Э. Палестина до древних евреев / Эммануель Анати [пер. с англ. А. Б. Давыдовой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 368 с.; Василиадис Н. Библия и археология / Николай Василиадис [пер. с новогреч.]. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. – 415 с.; Веллард Джеймс. Вавилон. Расцвет и гибель города Чудес / Джеймс Веллард [пер. с англ. О. Перфильева]. – М.: Центрполиграф, 2004. – 280 с.; Вермеш Г. Христианство: как все начиналось / Геца Вермеш [пер. с англ. Г. Г. Ястребова]. – М.: Эксмо, 2014. – 384 с.; Гласснер Жан-Жак. Месопотамия / Жан-Жак Гласснер [пер. с франц. Л. С. Самуйлова]. – М.: Вече, 2012. – 464 с.; Даймонт М. Евреи, Бог и история / Макс Даймонт [пер. с англ. Р. И. Нудельман]. – М.: Мосты культуры, Гешарим, 2009. – 568 с.; Введение в Ветхий Завет. С заметками по истории толкования Ветхого Завета и истории библейской археологии / Под ред. Марка Мангано. [пер. с англ.]. – М.: Духовная Академия Апостола Павла, 2007. – 528 с.; Келлер В. Библия как история / Вернер Келлер [пер. с англ. А. Блейз]. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 480 с.; Мазар А. Археология Библейской Земли: В 2-х кн. / Амихай Мазар [пер. с англ. Е. Штейнер]. – Иерусалим: БИБЛИОТЕКА – АЛИЯ, 1996. – 539 с.; Микловиц Г. Масада: последняя твердыня / Глория Микловиц [пер. с англ. Е. Тиговицкой]. – М.: Текст, 2010. – 192 с.; Мортон Г. В. Святая Земля. Путешествие по библейским местам / Воллам Генри Мортон [пер. с англ. О. Чумичевой]. – М.: Эксмо, Мидгард, 2007. – 960 с.; Нудельман Рафаил. Библейская археология. Научный подход к тайнам тысячелетий. – М.: Феникс, Неоглори, 2008. – 640 с.; Райт Дж. Э. Библейская археология / Дж. Эрнест Райт [пер. с англ. А. Чех]. – СПб: Библиополис, Изд-во Олега Абышко, 2003. – 456 с.

2. Деопик Д. В. История Древнего Востока: учеб. пособие. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2014. – 304 с.; он же. Библейская археология и древнейшая история Святой Земли: учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2016. – 400 с.; Мерперт А. Очерки археологии библейских стран. – М.: Библейско-богословский институт святого апостола Андрея, 2000. – 336 с.; Беляев Л. А., Мерперт Н. Я. От библейских древностей к христианским. Очерки археологии эпохи формирования иудаизма и христианства. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. – 392 с.; Скнарль Олег, протоиерей. Каменные страницы библейской истории. Исследования эпиграфических памятников Израиля и Иудеи периода Первого Храма (X-VI вв. до Р. Х.). Том 1. – К.: Послушник, 2013. – 272 с.; Снигирев Р., прот. Библейская археология: учебное пособие для духовных школ / Р. Снигирев. – М.: Издательство Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2007. – 576 с.; Циркин Ю. Б. История библейских стран. – М.: Астрель: Транзиткнига, 2003. – 574 с.; Юревич Д. Археологические открытия последних 50 лет, важные для изучения Священного Писания // Христианское чтение. – 2005. – № 25. – С. 119-138.

Російським археологічним інститутом у Константинополі, Імператорським православним палестинським товариством. Серед них вирізняються праці професора кафедри біблійної археології Київської духовної Академії Олесницького Я. О^{VIII.1} Книги містять відомості про давні пам'ятки Єрусалиму, Юдеї, Самарії, Галілеї, Фінікії та Лівану. Тут зібрана і узагальнена вся доступна інформація про одного з легендарних символів Стародавнього Сходу – старозавітного єрусалимського храму.

Не менш цікавою є праця ректора Київської духовної Академії Платона (Рождественського)^{IX} та професорів кафедри біблійної історії Київської духовної Академії Покровського Ф. Я.^X, Зайцева М. Л.^{XI}, Іваницького В. Ф.^{XII}, Попова В. Д.^{XIII}, настоятелів церкви Олександра Невського в Києві Климента Фоменка та Добро-Миколаївської церкви у Києві Олександра Глаголева^{XIV.2}

У Києві наприкінці XIX ст. також перекладали іноземну літературу, яка стосувалася проблем біблійної археології³.

У XX ст. у період панування комуністичної партії в Україні вітчизняні церковні та світські вчені, як і в цілому в Радянському Союзі, не мали змоги проводити наукові розвідки з питань історії та археології країн біблійного ареалу. Це зразу позначилося на наявності відповідної літератури.

Не кращі справи і в період незалежної України. Нині вітчизняні науковці недостатньо висвітлюють проблеми біблійної археології. Вони, як і раніше, не можуть здійснювати польові дослідження або брати участь у археологічних розкопках західних експедицій у біблійних країнах Близького Сходу. Тому у нас бракує узагальнюючих праць, які б стосувалися зазначених проблем. Відомі лише окремі дослідження, присвячені певним моментам з історії Палестини і суміжних територій, та один навчальний посібник М. Кучінка^{XV.4}

1. Олесницький А. А. Святая земля. Отчет о командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. – М.: Изд. ПДС, – Т. 1. – 2005. – 555 с.; он же. Святая земля. Отчет о командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. – М.: Изд. ПДС, – Т. 2. – 2005. – 666 с.; он же. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. – М.: Изд. КБ МДА и Фонд «Серафим», 2007. – Вып. 3. – 1050 с.; он же. Библийская археология / под редакцией и с дополнением В. П. Рыбинского. – Пг., 1920. – 420 с.

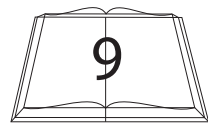
2. Платон (Рождественский), иером. Древний Восток при свете Божественного Откровения. – М.: Изд. КБ МДА и Фонд «Серафим», 2007. – 683 с.; Покровский Ф. Я. Разделение еврейского царства на царства Иудейское и Израильское. – К.: Тип. Т. П. Корчак-Новицкого, 1885. – 356 с.; Зайцев Н. Л. Очерк быта древних евреев. – М.: Изд-во В. Секачев, 2014. – 238 с.; Иваницкий В. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета. // ТКДА. – 1914. – Т. 3. – Кн. 11. – С.259-301; Кн.12. – С. 367-419.; Попов В. Возращение иудеев из плена вавилонского и первые годы их жизни в Палестине до прибытия Ездры в Иерусалим (458 г.). – М.: Изд. КБ МДА и Фонда «Серафим», 2006. – 461 с.; Фоменко К., прот. Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА. – 1894. – № 9. – С.171-177.; Глаголев А. Новости немецкой литературы по библийской археологии // ТКДА. – 1901. – № 11. – С. 466-474; № 12. – С. 616-618.

3. Кейль К. Ф. Руководство к библийской археологии /Карл-Фридрих Кейль [пер. с нем.]. – К., 1871. –Ч. I. – 592 с.; 1894. – Ч. II. – 384 с.

4. Опарин А. А. Древние города и Библийская археология. – Харьков: Факт, 1997. – 176 с.; он же. Колесо в колесе. Археологические исследования книги пророка Иезекииля. – Харків: Факт, 2003. – 175 с.; Черноиваненко, В. В. Сучасна кумраністика: проблеми, концепції та історіографія // Сходознавство. – 2010. – Вып.52. – С. 158-174; він же. Кумран і рукописи Мертвого моря: авторство, ідентифікація, історіографія. – К.: Дух і Літера, 2014. – 256 с.; Кучінко М. Біблійно-церковна археологія: Навчальний посібник – Луцьк: Надстир'я – Ключ, 2014. – 268 с.

У запропонованій розвідці автор на основі доступних наукових праць новітніх археологічних відкриттів та їх порівнянь за повідомленнями Старого й Нового Завітів зробив спробу комплексно проаналізувати історію біблійних країн та визначити наскільки археологічні матеріали підтверджують відомості Святого Письма, починаючи від найдавніших часів – давньокам'яного віку (палеоліту) до Міланського едикту 313 р., коли Костянтин Великий надав церкві свободу віросповідання. Цей документ проголошував релігійну терпимість і став важливим кроком на шляху перетворення християнства на офіційну релігію Римської імперії. Автор не зачіпає тем про виникнення світу і життя, появи людини, всесвітнього потопу, оскільки, вони прямо не стосуються хронологічного відрізка даного дослідження.

Для підготовки книги використано праці відомих зарубіжних науковців, щодо проблем біблійної археології. Серед них: грек М. Васіліадіс^{xvi} (2006), ізраїльтяни А. Мазар^{xvii} (1996), Р. Нудельман^{xviii} (2008), англієць Г. В. Мортон^{xix} (2007), американець Дж. Е. Райт (2003), росіяни Деопік Д. В.^{xx} (2016), Мерперт М. Я.^{xxi} (2000), Беляєв Л. А.^{xxii} (2007), Скарнарь О.^{xxiii}, протоіерей (2013), Снігірьов Р.^{xxiv}, протоіерей. (2007), Циркін Ю. Б.^{xxv} (2003), Юревич Д.^{xxvi} (2005). Отже запропонована праця має певний компілятивний зміст.

Сподіваюся, вона стане у пригоді насамперед для студентів гуманітарних спеціальностей та вищих духовних начальних закладів, а також усіх, хто прагне вивчати давню історію людства.